

Чикарькова М.Ю.

УДК 141.4

ГНОСТИЧНА ПАРАДИГМА ТА ЇЇ ТИПОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ З ФІЛОСОФІЄЮ ІНДІЇ

Анотація. Витоки гностицизму та його типологічні паралелі з давньоіндійською філософією мало беруться до уваги, хоча саме в гностицизмі було сформульовано відому ідею, співзвучну деяким давньоіндійським (особливо ж буддійським) мислителям: світ побудовано «погано». Гностицизм став альтернативою біблійній концепції, ґрунтом для спроб дискредитувати ідею Творця та висунути завдання активної «переробки» світу - від міркувань розенкрейцерів до вчення марксистів і взагалі «секулярних релігій» Новітнього часу.

Ключові слова. гностицизм, буддизм, християнство, концепція людини, проблема спасіння.

Аннотация. Истоки гностицизма и его типологические параллели с древнеиндийской философией мало принимаются во внимание, хотя именно в гностицизме была сформулирована известная идея, созвучная некоторым древнеиндийским (особенно буддийским) мыслителям: мир создан «плохо». Гностицизм стал альтернативой библейской концепции, почвой для попыток дискредитировать идею Творца и выдвинуть задачу активной «переработки» мира - от соображений розенкрейцеров до учения марксистов и вообще «секулярных религий» Нового времени.

Ключевые слова. гностицизм, буддизм, христианство, концепция человека, проблема спасения.

Summary. Studies of Gnosticism in philosophical perspective are not so much. In the history of Philosophy Gnosticism usually is treated as purely local product of Hellenists thought. But Gnostic's teaching has, it seems, typological parallels contribute Hellenists Egypt. In particular, gnostic conception of all creation is like Indian Understanding of matter as Maya - «bubbles», ghosts. Even more deeply are parallels between Gnosticism and Buddhism which started to realize by european Philosophy only in XX century. And solely this compared was opened especially in accordance with Mahayana Buddhism: to enter in Pleroma / Nirvana can only «enlighten person» although idea of Salvation in Buddhism and Gnosticism is differently). But typological parallels with Gnosticism and ancient Indian philosophy little taken into account, although in Gnosticism has been formed famous Idea consonant some Hindu (especially Buddhist) thinkers: world is creatures too sick that may be transformed. Gnosticism became an alternative to the biblical conception, a fertile ground for attempts to discredit the Creator's idea and put forward the task of active recycling of the world - from considerations of the Rosicrucians to the teachings of the Marxists and all «secular religion» the New time.

Keywords. Gnosticism, Buddhism, Christianity, the concept of human, the problem of salvation.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Гностицизм (від грецьк. γνῶσις -знання)- це «еклектична релігійно-філософська течія пізньої античності, яка виступила однією з культурних форм зв'язку християнства, що оформилося, з міфо-філософським еліністичним тлом та віровченнями іудаїзму, зороастризму, вавилонських містеріальних культів» [4, с. 244]. Витоки гностичного світогляду сягають дуалізму іранської релігії, алегоричного ідеалізму платоніків та апокаліптичних уявлень іудейських містиків [13, с. 176]. Ми під цим терміном розуміємо й власне гностицизм I - IV ст., і пізньоеліністичний герметизм, і дуалістичне вчення Мані, які виходять зі спільної концепції матеріального світу як чогось «нижчого» або й просто «зла». De facto гностицизм виникає майже паралельно християнству - з II ст. н. е., хоча характерні й спроби окремих ентузіастів «поглибити» його походження, зробити якоюсь альтернативою Біблії від самого початку, а бажано, й раніше. Деякі Отці Церкви погоджуються у тому, що гностицизм походить від Симона Волхва (Діян. 8), але це проблематично; до того ж їхні відомості різняться. За словами Єгезіппа, корені гностицизму сягають іудейських сект, хоча Іріней, Тертуліан та Іпполіт основне джерело усіх ересей бачать у філософії Платона, Аристотеля, Піфагора та Зенона [3, с. 21]. Утім у науковій літературі питання походження гностицизму та його доктрина в цілому добре висвітлені і не потребують детального переказу. Але усе ж такі контекст історичного буття гностицизму, його витоки та паралелі зі східною філософією мало беруться до уваги.

Формулювання цілей статті. Ми спробуємо «розікнути» хронологічно-«географічні» рамки гностицизму, виявити глибини його генези та окреслити паралелі між гностицизмом та індо-буддійським світоглядом - проблема, яка фактично й досі залишається на маргінесі філософії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При багатому арсеналі бібліографічних джерел, присвячених гностицизму, основна частина їх розглядає явище як суто релігійне вчення, встановлює його хронологічні рамки, подібність / відмінність щодо християнства, текстологічні питання проблеми, поширення гностицизму в світі. Праць, присвячених вивченню гностицизму у філософському ракурсі, не так вже й багато. Подібність вчення християнських єретиків раннього Середньовіччя до східних релігій відзначалася спорадично й досить давно [17]. Сьогодні ж тут зазвичай проводяться паралелі з платонізмом [2], вивчається концепція людини й світу у гностицизмі [16]; характерний зокрема такий ракурс, як вплив гностицизму на формування російської філософії та культури загалом [7; 8]. На роль досліджень, у філософському плані певною мірою узагальнюючих, можуть претендувати деякі захищені недавно у Росії дисертації. Так, у роботі Е. Матурової проводиться культурно-філософський аналіз гностицизму як одного з джерел ірраціоналізму та екзистенціалізму, вивчається онтологія та гносеологія гностицизму, його вплив на розвиток світової філософії - особливий акцент робиться на рецепції гностицизму німецькою та російською

філософськими системами [11]. Т. Толмачова пробує визначити місце гностицизму у суспільній свідомості Римської імперії I-IV ст., його зв'язок з античною філософією та християнським богослов'ям, доходячи висновку, що гностичні концепції стали загальними та об'єднуючими для різних вчень пізньої античності [14, с. 6]; утім, на наш погляд, важко погодитися з думкою дисертантки, що неоплатонізм, гностицизм та александрийське богослов'я були лише зовнішніми проявами одного світогляду, і що принципова різниця між ними відсутня [14, с. 20].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В історії філософії гностицизм й справді зазвичай розглядається як суто локальне породження елліністичної думки. Але гностичне вчення, по-перше, дійсно мало, подібно, глибинні витоки й поза елінізованим Єгиптом, так само, як і подальшу динаміку. По-друге, гностичний погляд справді ліг в основу багатьох більш пізніх середньовічних ересей; окремі з них (альбігойці, богомили) мали потужний і масовий характер і стали імпліцитним підґрунтям деяких потужних антихристиянських концепцій Нового часу. Зовсім мало уваги приділяється тій обставині, що саме в лоні гностицизму було вперше сформульовано відому ідею: світ побудовано «погано». У подальшому ця ідея знайшла свій розвиток у формуванні численних концепцій «переробки світу» - від міркувань розенкрейцерів до вчення марксистів, як і взагалі різноманітних квазірелігій Новітнього часу. Усе це не можна залишати на розгляд сьгоднішніх релігійних синкретистів, й слід виявити тут певне раціональне зерно.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що в гностичних текстах втрачено почуття палестинського ґрунту і домінує зовсім не характерне для іудейської традиції філософське розумування, яке «розкручується» навколо записів проповіді Ісуса з Назарету (т. зв. *логії*). Єврейська генеза цих логій цілком ігнорувалася, а Старий Завіт відкидався як такий. У числі аргументів проти біблійної інтерпретації Творця й Творіння висувався, зокрема й такий: євреї не можуть знати істину вже лише тому, що вони євреї. Це наївне юдофобство, яке значною мірою відповідає установкам нинішніх антисемітів і патріотів «панарійства», репрезентувало статус стародавнього єврейства з його концепцією трансцендентного Бога в цілому античному світі, який знав лише богів у плоті: сонце, зірки, землю, рослини, тварин тощо.

Отже, виникає питання: наскільки гностичні концепції органічні? Чи не може стати в пригоді саме в цій ситуації поширена сьогодні в певних колах тенденція шукати витоків європейського духовного життя в культурній спадщині Індії? Адже індійські культурні елементи справді проникли в елінізований світ з давніх-давен - ще Александр Македонський дивувався індійському «гімносостісові» (йогові). Щоправда, європейці забудуть шлях до країни «серів» (індусів) після того, як імператор Каракалла (III ст.) накаже перерізати усіх індійських купців у єгипетській Александрії; отож, навромацки цей шлях почнуть відновлювати лише в епоху Колумба. Однак ані безпосередній вплив індійського світу на елліністичну думку, ані тим більш типологічні паралелі у цій ситуації не можуть бути виключеними. Адже між гностицизмом і тим духовним досвідом, який було найбільш повно й розгорнуто репрезентований в Індії, існують разючі паралелі.

Гностичний погляд на світобудову за своєю принциповою установкою дійсно майже однорідний з «індійським» поглядом на матерію як на «юдоль скорботи», як М а й ю - «бульку», примару. «Усі ми - жертви майї, ілюзії. Чуттєвий досвід і навіть інтелект підводять нас. Правильне сприйняття можливе лише тоді, коли ми інтуїтивно погоджуємося, що лише Брахман реальний, а індивідуум є Брахман і більше нічого» [9, с. 210]. Але водночас в індуїзмі сансара не мислиться як суцільне «прокляття»: благами тілесного буття, хоча вони нетривкі й приречені на руйнацію, можна й слід насолоджуватися (згадаймо хоча б так популярну в нашому гедоністичному суспільстві Кама-Сутру). До того ж в індуїзмі Не-Сат - певна аналогія біблійного Царства Небесного - принаймні мислиться як щось таке, що дійсно існує - так само, як і шлях до нього через *нірвану*, «затухання» життя.

Ще більш разючі паралелі можна знайти між гностицизмом та буддизмом. Вони почали усвідомлюватися європейською філософією лише з середини XX ст., причому відповідності відкрилися при порівнянні з гностицизмом виключно з буддизмом Махаяни, який склався у IX ст. Відомий буддолог Е. Коузе нараховує 30 відповідностей між цими системами - як на рівні мовно-етимологічному, так і семантичному; зокрема відзначається майже дзеркальна подібність в трактовці бога смерті, в культі Змія, у вірі в астрологію і силу заклинань; головне те, що «прокинутися від сну», увійти до *Плероми / Нірвани*, може лише носій духовного життя; просвітлений, який досягає, мов божество, безсмертя; він демонструє надприродні якості [10].

Таким чином, буддійські (махаяністичні) концепції розвивалися на тій само основі, що й гностичні, але цілком окремо, в умовах, коли Старому світові шлях до Індії (тим більше - до Тибету) був невідомий. Отож, варто твердити не про вплив, а лише про типологію. Тим більше, що в ситуації не те щоби спостерігалася якась повна дзеркальність. У першу чергу, в буддизмі і гностицизмі по-різному розглядають *ідею спасіння*. Польський дослідник А. Шиевські, посилаючись на думку М. Еліаде про те, що на архаїчному щаблі культури побут і *sacrum* становлять єдність, слушно зауважує, що спасіння від світу неможливе, оскільки космос як цілісність і людська екзистенція в своєму останньому вимірі мають сакральне забарвлення - онтологія тим само і є сотеріологія [18, с. 97]. Тому прагнення «освятити побут», сакралізувати звичайні людські дії, властиве вже людям кам'яного віку, як і всім цивілізаціям старожитності - включаючи фактично ізольований від іншого світу Китай (пригадаймо роль ритуалів та церемоній у Конфуція).

Індуїсти також розробили неймовірно складні ритуали, покликані сакралізувати ледь не усяку мить людського земного буття [5]. Разом з тим, у Ведах викладено шлях не просто спасіння, а й можливий шлях перемоги у герці з вищими істотами, богами та демонами - шлях йоги; йогин на вищих щаблях свого розвитку (*Раджа-Йога*) стає магом, якому підкорюється всесвіт; навіть коли він тільки-но вступає на шлях *танасу* (аскези), - «боги тремтять» (див. 4-й корпус Вед - Атхарваведу, яка являє собою звід магічних заклинань). Однак закономірні карми в світі сансари підлягають і йогини, і боги з демонами; переродження в нове тіло - неухильна перспектива усякої істоти, яка не знає нирвани. Отож, «врятуватися від тілесності» тут неможливо, бо шлях до нирвани людині фактично закрито: аби її досягти, слід прожити 84 мільйони реінкарнацій і жодного разу при цьому не порушити жодної з 84 мільйонів індивідуальних карм. Тому спасіння від сансари, в принципі, немає, можна сподіватися хіба що на кращу наступну реінкарнацію, якої можна досягти через добродійний спосіб життя та жертви на брахманічний культ. Допомога брахманів тут необхідна, бо всі суспільні варни, окрім брахманів, які одні знають Веди й ритуал, - «худоба богів».

Але в буддизмі спасіння - нирвани - досягає вже *сама окрема людина*, без посередництва жерців-брахманів, без опори на ритуали, - виключно через власне зусилля, умовою якого є знищення волі до життя: «Тільки послуханням і ритуалами чи також багато вченістю, чи ж досягненням самопоглиблення, чи одинокою ночівлею - я не досягну щастя архатства, недосяжного для простих мирян! О бхिक्षу! Хіба ви були б задоволені, не досягнувши знищення бажань?» [6, с. 104]. Колесо сансари - тілесного буття - припиняє свій рух, і «затухання» (прямий зміст слова «нірвана») життя бере гору: стає остаточно зрозуміло, матерія - це «помилка», на яку слід дивитись, як на мильну бульбашку, на сон. Спасіння можливе лише «в свідомості», отож, будь-яка брахманічна церемоніальність десакаралізується. У ранньому буддизмі роль ритуалів було зведено майже до нуля (поняття буддизького інобуття - раю й пекла, так само, як і розвинений ритуал, з'являється значно пізніше, у буддизмі Махаяни).

Отож, до гностиків буддизм наближає, в першу чергу, вочевидь, трактування усього тілесно-матеріального як безперечного, абсолютного зла. «Подивись на цей щедро прикрашений образ, на тіло, сповнене вад, складене з частин, хворобливе, сповнене багатьох думок, в яких немає ані визначеності, ані сталості», - каже Будда [6, с. 84]. А оскільки Бога-Творця буддизм принципово не визнає, всю увагу тут зосереджено на людині й екзистенціальних причинах її страждання в матеріальному світі, на шляхові повного й остаточного вивільнення від цих тенет. «Адже своє я - пан собі. Хто ще може бути паном? Повним смиренням свого я людина знаходить пана, якого важко знайти» [6, с. 86].

Подібну мету ставить перед собою й гносис, для якого порятунок від світу - *idée fixe*. Може перебувати неушкодженим у цьому зломому світі лише той, хто «одягнений світлом»: «Той, хто вийшов зі світу, не може більше бути схопленим, як такий, що був у світі. Він являє, що є вищим від пристрасті <...> й страху. Він - господар [природи] ...» [тексти Наг-Хаммаді; цит. за: 15, с. 40].

В аспекті нашої теми доцільно зосередитись на проблемі гностичної концепції людини як творіння Іалдабаофа, недолугого сина Софії-Премудрості, що «випала» з благої Плероми, злого (варіанти: невмілого, незрілого тощо) божества, ототожненого з Богом Біблії. Біблійний Деміург, відповідно до доктрини гностицизму, є постаттю облудника, якій брехливо приписано риси Доброго Отця: «Він нечестивий у своєму безумстві, яке є в ньому. Бо він сказав: «Я - Бог, і немає іншого бога, окрім мене...» [цит. за: Апокрифи др. хр., с. 185]. Але правдиве божество живе далеко від створеного Іалдабаофом світу, що його гностики розглядають як темну околицю Всесвіту, куди проникають лише окремі еони «справжнього» божественного Світла. «Посвячений у гностичні таїнства дізнавався, що слід відкинути владу деміурга та всі його вимоги як «безглузді». Гносис полягав у пізнанні сил, що стоять над деміургом; досягнути їх означало вийти з-під влади творця матеріального світу. Проїшовши через таїнство викуплення, ініційований ритуально заявляв про свою свободу від деміурга» [12, с. 364].

Главою і початком усього (за характерною концепцією гностиків-барбелітів) є Не-називаний отець, який неявно живе в глибинах Космосу, в *еонах*, які його прославляють, отож - перебуває якби ото в *фізичному тілі*, хіба що склад цієї матерії «делікатніший», подібний до «тонких атомів», що з них, наприклад, складаються грецькі боги-олімпійці, які харчувалися нектаром і амброзією.

У трактаті, який в науковій літературі іменується «Апокриф Іоанна», акцентовано, що той «вищий світ» еонів (про який і гадки не має самовпевнений Іалдабаоф) є породженням Світла, і світло це передається, мов іскри, людині від людини - через спасителів, які пробуджують людство від полону «нижчого» (матеріального) світу [1, с. 178].

Людина в подібній картині світу - страдницька жертва невмілого (чи злого) божества, яке приписує собі силу й славу «справжнього творця», а в матеріальному світі, створеному так недобре, панують зло й потворність. Зло виникає, відповідно до гностичної доктрини, через «незнання» (або «втрата знання»; звідси й термін *гнос<з>ис*). «Гносис не був зацікавленим в якихось змінах чи покращенні навколишнього світу. Гностик знав, що він зможе потрапити до світу духовного лише після того, як царство матерії буде зруйновано, і він робив все можливе задля того, аби наблизити його кінець» [12, с. 365]. Це породжує псевдо-християнський спіритуалізм, заперечення цінності й змісту тілесного буття взагалі.

Висновки. Отож, гностики виступають як піонери у процесі, що не може не цікавити дослідника: вимальовується паралельний розвиток в пост-індійському й пост-еліністичному світах певних вихідних, від початку спільних міфологем. Водночас це - альтернатива біблійній концепції світу й людини, спроба

дезавуувати Біблію або адаптувати її в лоно язичницької філософської думки, яка тоді напружено шукала виходу з глобальної духовної кризи. Гностицизм був ґрунтом для численних спроб дискредитувати ідею Творця та спроб висунути ідею «переробки» світу, й навіть сьогодні він є достатньо помітною альтернативою біблійній релігії. Утім, це надто масштабні проблеми, аби висвітлювати їх у межах формату статті.

Джерела та література:

1. Апокрифы древних христиан: исследование, тексты, комментарии. - М.: Мысль, 1989. - 336 с. - (Научно-атеистическая библиотека).
2. Афонасин Е. В. Гнозис в зеркале его критиков: античный гностицизм в контексте платонической философии поздней античности / Е. В. Афонасин // Историко-философский ежегодник. - М., 2002. - С. 176-212.
3. Бенгт Х. История теологии / Хегглунд Бенгт ; [пер. со швед. В. Володина]. - СПб. : Светоч, 2001. - 369 с.
4. Всемирная энциклопедия : философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. - М. : АСТ ; Минск : Харвест-Современный литератор, 2001. - 1312 с.
5. Гусева Н. Р. Индуизм: история формирования. Культурная практика / Н. Р. Гусева - М.: Наука, 1977. - 327 с.
6. Дхаммапада / [пер. с пали, введ. и комм. В. Н. Топорова]. - М.: АН СССР, Ин-т востоковед., 1960. - 159 с. - (Памятники литературы народов Востока).
7. Дьяков А. В. Гностицизм и русская философия: опыт историко-философского анализа / А. В. Дьяков. - М.: Изд-во РГСУ Союз, 2003. - 328 с.
8. Евлампиев И. И. История русской метафизики в XVIII-XX веках / И. И. Евлампиев. - СПб: Алетейя, 2000. - 416 с.
9. Каниткар В. П. (Хемант). Индуизм / В. П. Каниткар (Хемант), Коул У. Оуэн ; [пер. с англ. Е. Богдановой]. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. - 320 с. - (Грандиозный мир).
10. Коузе Е. Буддизм и гнозис [Электронный ресурс] / Е. Коузе. - Режим доступа : <http://astrovic.ru/gnosis/budhism.htm>. - Загл. с экрана.
11. Матурова Э. З. Гностическая духовная традиция как культурно-философский феномен: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. философ. наук: 24.00.01 «Теория и история культуры» / Матурова Эльвира Зофаровна; [Казан. гос. ун-т культуры и искусств]. - Казань, 2013 - 21 с.
12. Пантелеев А. Д. Римская империя в зеркале гнозиса / А. Д. Пантелеев // История: мир прошлого в современном освещении: сб. науч. ст. - СПб.: СПбГУ, 2008. - С. 361-378.
13. Рогалевич Н. Н. Краткий словарь по философии / Н. Н. Рогалевич. - Минск : Харвест, 2007. - 832 с.
14. Толмачева Т. В. Концепции гностицизма как философская парадигма, объединяющая философско-религиозные учения I-IV вв.: автореф. на соиск. науч. степ. канд. философ. наук: 09.00.03 «История философии» / Толмачева Татьяна Валерьевна. - Мурманск , 2003. - 25 с.
15. Трофимова М. К. Историко-философские вопросы гностицизма / Марианна Казимировна Трофимова. - М.: Наука, 1979. - 215 с.
16. Шабуров Н. В. Человек и мир в гностических верованиях / Н. В. Шабуров // Эллинистическая философия. - М., 1986. - С. 84-103.
17. Anz W. Zur Frage Nach Dem Ursprung Des Gnostizismus / Wilhelm Anz. - Nabu Press, 2012. - 66 p.
18. Problem zbawienia w religiach i kulturach / Red. J. Drabiny. - Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998. - 210 s.